

ШАХС ХУЛҚ АТВОРИНИНГ ИЖТИМОЙ НАЗОРАТИ

Матлюба Қаххорова

Ўзбекистон халқаро ислом академияси
Халқаро муносабатлар ва ижтимоий
фанлар кафедраси профессори,
фалсафа фанлари доктори
matlyuba71@mail.ru

Ижтимоий назорат назорат қилишнинг ўзига хос бўлган муҳим турларидан бири ҳисобланади. Ўз даврида машҳур позитивист файласуф Герберт Спенсер¹ "Ахлоқ фанининг асослари", "Тарбия" каби асарларида ижтимоий назорат масаласига эътибор қаратган. Маълумки, ижтимоий назорат бу – текширув, жамият ва ижтимоий гуруҳларнинг шахсга унинг хулқ-атворини тўғрилаш, муайян умумийлик меъёрларида умумқабул қилинган қоидаларга мувофиқлаштириш мақсадида шахсга таъсир ўтказиш усуллари тизимидир. Ижтимоий назорат ижтимоий тизим барқарорлигига эришиш ва уни сақлашга ҳамда унинг ижобий ривожланишини таъминлашга хизмат қилади. Албатта ижтимоий назорат мазмунига чегара қўйиш нисбий тушунча. Бир қатор назариётчи олимлар томонидан назоратнинг бевосита ҳамда якуний мақсадларини кўрсатиб ўтилади. Хусусан, Р.А.Лапернинг фикрича, ижтимоий назорат – индивиднинг маданиятни ўзлаштириш жараёнини таъминловчи ва авлоддан авлодга ўтувчи восита деб қаралади. Энг самаралиси гуруҳ томонидан амалга ошириладиган ижтимоий назорат гуруҳ аъзоларида ўзини-ўзи назоратни шакллантиради ва уларга мазкур гуруҳ ва умуман ижтимоий фикрда муваффақиятли уйғунлашишга имкон беради². Олимларнинг фикрича, назоратнинг бевосита мақсади – жамиятдаги субъектларнинг муносабатларида ҳамда фаолиятнинг белгиланган қонун-қоидаларида ўз ифодасини топади. Шу жиҳатдан ижтимоий назорат фаолиятини самарали ташкил этишга хизмат қиладиган бефарқликни жиловлаб, дахлдорлик ҳиссини шакллантириш масалаларига алоҳида эътибор қаратади. Ижтимоий назоратнинг уч шакли мавжуд:

- оддий (асосан мажбурловчи) санкциялар;
- жамоатчилик фикри;
- ижтимоий институтлар³.

Ижтимоий назорат тартибга солиш соҳаси ва жамиятда мавжудлигига қараб қуйидаги турларга бўлинади:

- оила назорати;
- жамоатчилик назорати;
- диний назорат;
- давлат назорати ва шунга ўхшаш назорат институтлари. Давлат назорати юқоридаги таснифда асосий ўринни эгаллайди. Яъни,

¹ Қаранг Гилинский Я.И. Девиантность и социальный контроль в мире постмодерна: краткий очерк / Я.И. Гилинский // Общество и человек. — 2015. — № 3-4 (12). — С. 89-99..

² Ижтимоий ҳимоя: атамалар изоҳли луғати. Саидов.М.Х ва бошқ. -Т.: 2007. -Б. 133.

³ Ўша манба. - Б. 436.

қонунчиликнинг бузилиши, кишилар ва фуқароларнинг ҳуқуқлари эркинликлари ва қонуний манфаатлари камситилишининг олдини олишга йўналтирилган давлат идоралари, жамоатчилик уюшмалари (ташкилотлар) фаолиятidir⁴. Давлат назорати – (ҳуқуқда) давлат ҳокимиятини амалга оширишнинг давлат органлари чиқарадиган қонунларга ва бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатларга риоя этилишини таъминлайдиган шаклларида биридир⁵.

Ижтимоий назоратнинг мазмунида аввало, жамият муҳитида ҳам маънан, ҳам иқтисодий барқарорликни таъминлаш, мўътадилликни мустаҳкамлаш мақсадида шахс ва жамият ўртасидаги муносабатларни тартибга солиш, қатъий тартиб қоида, интизомийлик, ижтимоий қабул қилинадиган хулқ -атвор моделларининг сақлаш каби ижтимоий тизимнинг самарали ишлашини таъминлайдиган жараёнлар ва механизмлар тизими ўз ифодасини топади. У инсон хулқ -атворини меъёрий тартибга солиш орқали амалга оширилади ва ижтимоий меъёрларга риоя қилишни таъминлайди.

Ижтимоий назоратни амалга оширувчи институт сифатида маҳалла ва оилаларда шахс хулқ атворининг хатти -ҳаракатларига маҳалла жамоаси ва оила аъзоларининг муносабати ўта нозик назорат турларидан бири бўлиб, ҳам расмий ва норасмий бошқарилади, мониторинг ва назорат қилинади. Хусусан, огоҳлантириш, муҳокама қилиш, (шахсни ноҳўя қилинган ҳаракат учун оила ва маҳалла жамоаси томонидан уялтириш, тарбиявий йўналтириш, хулқ-одобини коррекциялаш, ёхуд ижобий, фазилатли хатти-ҳаракатлар ва фаолияти учун шахснинг фаолиятини ёки ишини рағбатлантириш, мақтовлар, миннатдорчилик, эътироф этиш, касбий, илмий ютуқлар учун маънавий ва моддий мукофотлар кабилардир. Улар ичида муҳим ўрин тутадиган ижтимоий муҳит қисмларидан бири оила муҳити бўлиб, айнан оила шахснинг ғоявий, сиёсий, иқтисодий қарашларини шакллантирувчи, теварак-атрофга, дунёга муносабатлари тизимини, яъни дунёқараши, эътиқоди, эҳтиёжлари, қизиқишлари, идеаллари, мотивлари, ҳаётий мақсади йўналишини белгиловчи микромуҳит ҳисобланади. Ундаги маънавий-ахлоқий муҳит шахс имкониятларини шакллантиради, унинг ижтимоий борлиқ билан муносабатларини ва мулоқотини юзага келтиради.

Оила омилининг илмий фалсафий тавсифи мамлакатнинг иқтисодий, сиёсий, ижтимоий ривожланишини белгилашда муҳим аҳамият касб этади. Жамият ҳаётининг ўзгариши, маълум жихатдан оилага, унинг аъзоларига боғлиқ бўлганлиги боис, бу муаммони ўрганиш ва таҳлил этиш долзарб жараён ҳисобланади. Чунки, оиланинг ижтимоий институт сифатидаги функциясини, бажарадиган вазифаларини бошқа бирон бир тузилма бажара олмайди. Биринчидан, у инсон учун энг яхши хулқ намуналарини ўзлаштиради, иккинчидан, бошқа муҳитлар билан ҳамкорлик қилади, учинчидан, мулоқотни мустаҳкамлайди, тўртинчидан энг муҳим масала авлодлараро жамланган “ҳаёт тажрибалари”ни ворисийлик қонунияти

⁴ Қаранг: Примеры социального контроля: от общественного мнения до норм и санкций. <https://nauchniestati.ru/spravka/primery-sotsialnogo-kontrolya/>.

⁵ “Юридик энциклопедия”. Таджиханов таҳрири остида. Т.: “Шарк”. 2001. -Б. 656.

асосида давомийлигини таъминлайди. Оила маънавий-ахлоқий муҳитини ўрганишда фикр янгилиги ва маънавий етуклик парадигмаси асосли бўлиб, ўзига хос кўринишда намоён бўлади. Маънавий етукликка интилиш бу жамият ҳаёти ва инсон фаолиятида шахснинг ўз инсоний позициясига мустаҳкам эга бўлиши бўлиб, у ижтимоий-ахлоқий мезонлар асосида хулқ-атворга мувофиқ яшашидир. Шу боис ҳам оила маънавий-ахлоқий муҳитини фикр ва маънавий даража нуқтаи назаридан ўрганиш муҳим аҳамият касб этмоқда.

Инсон маънавиятини шакллантиришнинг энг мақбул маскани оиладир. Оила қайси миллатга мансуб бўлса, ўша халқнинг маънавиятини ўзида мужассамлаштириб, бир неча асрлик тарихга эга бўлган анъаналарни, маънавиятни авлоддан-авлодга етказди. Зеро, шахс маънавияти, унинг дунёқараши, эътиқоди, ҳаётий тамойиллари, идеаллари, қадриятлари, кўникмалар мажмуи асосан оилада шаклланади. Шу маънода, оила маънавият кўрғони ҳисобланиб, оила қайси миллатга тааллуқли бўлса, ўша миллатнинг маънавиятини ўзида акс эттиради. Демак, ўзбек оиласининг ўзига хос миллий характери, оиладаги шахслараро муносабатларда намоён бўлиши, турли оилавий маросимлар, урф-одатлар, анъаналар, миллий-маънавий қадриятларимиз оила орқали намоён бўлади. Ўзбек оилаларидаги ўзаро ҳурмат, эҳтиром, ота-онага эъзоз, фарзандларга меҳр-шафқат ва кичикларга иззат-икром бу кишини баркамол инсон, мукамал шахс сифатида шакллантирадиган, ахлоқий ва маънавий жиҳатдан гўзал ҳамда етук қиладиган, инсоний фазилатларни ривожлантирадиган қадриятлар бўлиб ҳисобланади. Ва бу қадриятларнинг мазмун-моҳияти фарзандлар онгига дастлаб оила муҳитида тарбия орқали сингдирилади. Бунда инсоннинг ахлоқий онги, хулқ-атвори ва фаолияти аксиологик асосларда йўналтирилиб борилади.

Шунингдек, маҳалла жамоаси ва оила аъзолари томонидан шахс хулқ атворининг ижтимоий назорат қилишнинг норасмий турига оилаларда, қариндошлар, дўстлар ва бошқаларни маъқуллаш ёки қоралаш ижтимоий назорат қилишнинг расмий (институционал) турига – маҳалла аъзолари ва фаоллар ёрдамига асосланган фаолиятни келтириш мумкин.

Маҳалла ва оилаларда шахс хулқ-атворини ижтимоий назорат қилиш усуллари ҳам ўзига хос бўлиб, ижтимоий назоратнинг давлат назорати, жамоатчилик назорати, диний назорат ва шунга ўхшаш назорат институтларидан муайян даражада фарқ қилиши билан бирга уларнинг функцияларини амалга оширишда боғловчи муҳит вазифаси ҳам бажаради. Унда яққаланиш, изоляция усулларида фойдаланиш мутлоқ мумкин эмас. Оилада шахс хулқ-атворини ижтимоий назорат қилишда кузатиш, ташҳис, реабилитация, ўзини - ўзи назорат қилиш ва коррекциялаш усулларида ўринли ва манзилли фойдаланиш ижобий самара беради. Хусусан, шахс хулқ атворидаги девиантликка мойиллик жиҳатларини коррекциялаш ва оила, жамият муҳитига мослаштиришда, ижтимоий мослаштирув жараёнларида реабилитация усули қўл келади. Бунда шахс одатий ҳаётга қайтиш ва жамиятдаги ижтимоий ролларини тўғри бажаришга тайёргарлик кўриш

имконияти юзага келади. Шахс хулқ - атворидаги муайян иллатларга мойилликка қарши ижтимоий назоратнинг ўзини - ўз назорат қилиш ички шаклини тадбиқ этиш мақсадга мувофиқ бўлиб, бунда шахс ўз хатти-ҳаракатини мустақил равишда тартибга солади, уни умумий қабул қилинган меъёрларга мослаштиради. Бунда ахлоқий категориялардан бири виждон - назоратнинг кўриниши сифатида намоён бўлади.

Оила соғлом ва баркамол авлодни шакллантирувчи асосий бўғин. Унда ёш авлоднинг, ота-онаси, оиласи, Ватани, халқига муносиб хизмат қиладиган комил инсон бўлиб улғайиши учун оиладаги назорат жуда муҳимдир. Ўзбек оилаларида шахснинг хулқ атвори ижтимоий назорат остига олинади. Яхши хулқ инсонларни бир-бирига меҳрли, ҳамкор ва муросали бўлишини таъминлайди. Агар ҳар бир оилада фарзанд чиройли хулқ эгаси қилиб тарбияланса, маънавий-ахлоқий муҳит барқарорлашади. Ҳолбуки, жамиятда пайдо бўлган ҳар қандай ижтимоий иллат шахс ахлоқий хулқ-атворига хос меъёрий мезонларнинг бузилишидан, оила тарбияси издан чиқишидан ҳосил бўлиши сир эмас.

Халқимиз «Болага етти кўшни ота-она» нақлида бола тарбияси учун барча масъуллигини чуқур ифодалаб берган. Яхши хулқ жамият муҳитининг барча босқичлари томонидан рағбатлантирилиб келинади. Бунинг ёрқин кўриниши сифатида халқда «отасига раҳмат», ёмон хулқ эса танқидий муҳокама қилиниб, «падарига лаънат» шаклида ифодаланишини келтиришимиз мумкин.

Шунинг учун «Одамлар нима дейди?» қабилидаги савол шахсни кўп ҳолларда ноўй ҳатти-ҳаракатлар, ёмон хулқ-атвордан сақлайди. «Маҳаллам нима дейди?», «Кўни-кўшни нима дейди?» деган саволларни ўзига бериб, ёмон, нотўғри йўлларга киришдан сақланади. Бу ҳолатни эса ўзбек оиласига мансуб бўлган *ижтимоий назорат* сифатида баҳолаш мумкин. Шунингдек, оила муҳитида шахс хулқ-атворини шакллантиришда ижтимоий назорат энг катта хатарлардан бири бўлмиш ташқаридан бўладиган салбий таъсирлар масаласига ҳам алоҳида эътиборни талаб қилади. Чунки оиладаги ижтимоий назорат муайян даражада шахс хулқ-атворини блоклашга, унинг “эркинликка” чиқишига йўл қўймайди. Бу эса ёшларда ўз қизиқиш ва рағбатларини қондирадиган сабабларни ташқаридан излаш вазиятини яратибгина қолмай балки уни суистеъмол қилинишига ҳам сабаб бўлади. Шу боисдан тарбия масаласида маҳалла ва оила муҳити айниқса, ота-она ўз фарзандининг ташқи ҳаётига ҳам жиддий эътибор қаратиши талаб этилади. Яъни, улар фарзандининг нафақат оила муҳитидаги, балки, маҳалла, таълим, табиат муҳитидаги, бўш вақтидаги фаолияти, машғулоти нима билан шуғулланишини назорат қилиш лозим. Бу назорат унинг шахсиятини, эркинликларини чеклаш, унинг шахсиятига дахл қилиш эмас балки, инсон қалби ва онги учун кетаётган кураш жараёнида ота-она эътиборидан узоқлашиш фарзандларимизни, ёш авлодни ёт ғоялар таъсиридан, деструктив кучлардан ҳимоя қилишдир. Маҳалла ва оилаларда ижтимоий назоратнинг сусайиши, ёш авлодни ихтиёрини тўлиқ ўзига қўйиш оқибатида фарзанд турли бузуқ ишлар, ичиш, чекиш ва баъзи ҳаёсиз амалларга қўл уриши, бу

каби девиантликка мойил ёшлар мисолида жамиятда носоғлом муҳит юзага келишига замин яратади. Шу боис ҳам оила муҳитида тарбия масаласига жиддий эътибор қаратилиб фарзандлар тарбияси мукамал бўлмаса, ташқаридан хавф туғдирадиган атроф-муҳит таъсирига эътибор қаратилмаса, оқибати ёмон бўлади.

Ижтимоий назорат шахснинг тарбиясида, хулқ-атворида, одамлар билан бўладиган мулоқоти, муносабатида катта аҳамиятга эгадир. Шу маънода, соғлом маънавий-ахлоқий муҳитни шакллантириш ва маънавий идеални тарбиялашда оилада ижтимоий назоратнинг ўрни муҳим ҳисобланади. Ирода, бурч ва масъулият олий маънавий-ахлоқий фазилатлар бўлсада, улар муайян маънавий муҳитда шахснинг хулқ-атвори ва хатти-ҳаракатида намоён бўлади. Бу сифатлар шахсни ахлоқий жиҳатдан мудом юксалиб боришига туртки бериб туради. Шу маънода шахсни маънавий-ахлоқий тарбиялаб боришда важ-сабабларнинг муҳим ўрин тутишини эътироф этиш лозим. Оилада маънавий-ахлоқий муҳит шахс ахлоқий онги, хулқ-атвори ва фаолиятида ҳал қилувчи ҳамда тамал тоши бўлувчи омил ҳисобланади. Оиланинг маънавий-ахлоқий муҳити маҳалла, меҳнат жойи ва жамоат масканларидаги ахлоқий ҳолат ҳамда даражани йўналтириб туриши билан умумий хусусиятга эга.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Мирзиёев Ш. Янги Ўзбекистон стратегияси. – Тошкент: “O‘zbekiston”. 2021. – 458 б.
 2. Самаров Р.С. Оилавий ҳаёт мувозанати жамият тараққиётининг асоси // Соғлом оила – одоб маҳалла негизи. Республика “Оила” илмий-амалий марказининг мақолалар тўплами. Тошкент, 2003. – Б. 65 – 72.
 3. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Бахтиёр оила. – Тошкент, 2012.
 4. Хондамир Ғ.Б. Макоримул-ахлоқ (яхши хулқлар). – Тошкент: Ғ.Ғулом, 1967. – 97 б.
 5. Нурмухаммедов Р.И., ва бошқалар. Маънавият этика ва эстетика тарбияси: (Хулқ-атвор ва нутқ маданияти., тиббий ахлоқ ва деонтология). –Тошкент: Абу Али Ибн Сино номидаги тиббиёт нашриёти, 2000. – 72 б
 6. Фалсафа қомусий луғат. –Тошкент.: “Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти нашриёти”, 2010. -149 б.
 7. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти.-Тошкент. / <https://gomus.info/> onlayn ensiklopediya.
 8. <https://avtovsamare.ru/uz/v-chem-sostoit-znachenie-socialnogo-kontrolya-socialnyi-kontrol---vidy-i/>
 9. И.М. Шопина, Д.Г. Мулявка, С.К. Гречанюк, В.В. Федчишина Совершенствование социального контроля как направления предупреждения преступности.
 10. Гилинский Я.И. Девиантность и социальный контроль в мире постмодерна: краткий очерк / Я.И. Гилинский // Общество и человек. — 2015. — № 3–4 (12). — С. 89–99.
- Примеры социального контроля: от общественного мнения до норм и санкций.
<https://nauchniestati.ru/spravka/primery-sotsialnogo-kontrolya/>